

HOOFDSTUK III.

De overwinning van de kerk door toedoen van en hare onderworpenheid aan de christen-keizers van het romeinsche rijk.

Al gingen de idealen, waarvan in het laatst van het vorige hoofdstuk sprake was, ver boven de werkelijkheid dier dagen uit, en al schenen de scherpe vervolgingen, vooral onder de beide keizers Decius en Diocletianus, daarmede volkomen in strijd, toch was er in de derde eeuw eene wellicht ongemerkte toenadering tusschen staat en kerk gekomen, die niet nalaten kon eerlang haren duidelijken invloed te doen gelden.

Naarmate namelijk de staat zijn nationaal karakter verloor en meer en meer een universeel karakter verkreeg, moest ook de behoefte aan één gemeenschappelijken godsdienst dieper worden gevoeld. Eerst mocht men hebben gemeend dat de keizer-vereering daaraan zou voldoen, de ervaring had anders geleerd.

Die cultus had allerminst den godsdienstigen mensch kunnen bevredigen en dan ook aanleiding gegeven tot het opkomen van allerlei religieuze zienswijzen, waardoor genoemde eeredienst werd ondermijnd en de godsdienstige samenhang van de burgers van het wereldrijk ernstig gevaar liep. Verschillende keizers hadden daarom getracht dien samenhang op andere wijze, door het bedenken van religieus-philosophische experimenten, te verkrijgen. Diocletianus eindelijk had gepoogd die eenheid te bewerken door gewelddadig herstel van den voorvaderlijken godsdienst. Maar dit alles was mislukt. Er bleef ten slotte slechts één godsdienst over, waarmede de proef kon worden gewaagd — en die godsdienst was het Christendom.

Want dat Christendom was eene macht geworden in alle streken van het wereldrijk en onder alle standen der bevolking. Onder de hoogste ambtenaren en de uitnemendste geleerden; onder kooplieden en handelaars; onder allerlei soort arbeiders, onder mannen en vrouwen waren overal christenen in grooten getale te vinden. Over het algemeen muntten zij, mits men hen niet dwong tot afgoderij, uit door correcte waarneming hunner burgerplichten, en konden zij ijverige, rustige, getrouwe burgers worden genoemd. Hunne strenge zedelijkheid vond toenemende waardeering, en in vele kringen drong sympathie voor hen door van wege hun zorg voor armen en ongelukkigen, weduwen en weezen. Van hunnen kant werkten de christenen onwillekeurig een betere verstandhouding in de hand door niet meer zoo „welfremd” te zijn als in vroegere tijden. Wie dit wilde zijn, werd asceet en ging naar de woestijn. Maar de overgrootste massa bewoog zich in het volle leven. Zelfs hun godsdienst had in de algemeene schatting niet meer dat afstootend, geheimzinnig, negatief karakter van vroeger, sinds de symbolische handelingen waren toegenomen en de ritus een meer

mysterieus karakter was gaan dragen. Men zag met ingenomenheid dat oude en geliefde feesten en feestdagen niet op ruwe wijze afgeschapt, maar in christelijke, met behoud van veel van het oude, omgezet werden. Polytheïstische neigingen kregen voldoening in den cultus van aartsvaders, apostelen en martelaars als voorbidders. In één woord : het christendom had zich voor het oog der heidenen langzamerhand in een meer aantrekkelijk kleed gehuld, dat te sterker boeide naarmate de oude godsdienst in zijn versleten gewaad meer tegenstond.

Zóó slepen van lieverlede de scherpe tegenstellingen in het volksleven tusschen christenen en heidenen aanmerkelijk af. Er kwam meer toenadering, meer waardeering. Maar vooral de hoogste machtshebbers moesten steeds dieper den ernst van het belangrijk probleem van de verhouding van den staat tot de kerk gevoelen. Al de pogingen om de kerk te doen verdwijnen door de christenen te vermoorden, waren mislukt. De kerk stond dààr sterk en machtig. Zij bezat de meest uitgebreide vertakkingen. Tal van hoogere en lagere geestelijken waren in haar dienst werkzaam. Haar organisatie was als een net over geheel het rijk uitgespreid. Zij had grond, kerken en kapellen, benevens zekere kassen in eigendom. Haar invloed onder alle rangen van de maatschappij was zeer groot. De toenemende macht der bisschoppen maakte haar tot een monarchaal instituut, vooral toen de bisschop van Rome een autoriteit verkreeg, die hem een overwicht over verschillende kerken verschafte. Zulk eene organisatie, zulk eene macht kon geen keizer meer verwaarloozen zonder vandaag of morgen zijn staat door een anderen staat te zien overvleugeld. De eenige uitweg scheen het sluiten van een compromis met dien staat en het maken van diens godsdienst, die een universeel karakter droeg, tot den godsdienst van zijn rijk. Dan was er een hechte, algemeen religieuze grondslag, die den samenhang tusschen de burgers verzekerde en was tevens elk gevaar, dat de zelfstandigheid dier machtige kerk voor den staat medebracht, afgewend. Het was Constantijn de groote, die dit werk volbracht.

Het is begrijpelijk dat zijn keizerdom daardoor vroeger en later als een uitkomst uit bangen nood en één der grootste zegeningen Gods is beschouwd. Men gevoelde zich uit de hel van angst en vervolging in den hemel van vorstelijk gunstbetoon verplaatst. Niet alleen kon men nu ongestoord den Heer belijden, maar de keizerlijke hand hielp zelfs mede aan den opbouw der kerken en de uitbreiding van het rijk van Christus. Men had niet langer het gevoel een paria, een uitgeworpene te zijn, maar rekende mee en kon voortaan in allerlei kring zijn invloed als christen doen gelden. Het kruis werd, in plaats van teeken van schande teeken van eer.

Ongetwijfeld bracht deze overgang groote gevaren voor de kerk mede, waaraan zij niet is ontsnapt, maar eenzijdig is ook de miskenning, die het keizerdom van Constantijn op grond daarvan

vaak heeft ondervonden. Het goede en het kwade zijn hier op eigenaardige wijze dooreengemengd, wat begrijpelijk is in een tijd, toen de cesar het natuurlijk hoofd van staat en kerk beide was. Heeft dit nadeelige gevolgen voor de kerk gehad, dan moet dit niet allereerst aan haar of den keizer, maar wèl aan dien tijd en zijne denkbeelden op staatkundig gebied worden toegeschreven.

Reeds voordat Constantijn optrad waren leidende personen bij toeneming tot de overtuiging gekomen dat wreedheid en moord niet in staat waren het christendom te vernietigen. Een cesar als Constantius Chlorus had in Spanje, Gallië en Brittannië de bevelen van Diocletianus met veel gematigdheid en zachtheid toegepast. Galerius, één der bitterste vervolgers der christenen, had niet alleen zijne vervolgingen gestaakt, maar voor zich de voorbeden der christenen gevraagd. Cesar Maximianus, die zich hier en daar heftig tegen hen keerde, was vermoord, en zijn zoon Maxentius, hoe verdorven ook, liet de christenen vrijwel met rust. Slechts in het oosten ging de vervolging nog een weinig, eerst onder Maximinus en daarna onder Licinius voort. Maar in het westen was de rust reeds zoo goed als begonnen. Zoowel overheid als volk begonnen hun voordeel te doen met de les der historie, dat vervolging ter zake van den godsdienst het tegenovergestelde uitwerkt van wat zij beoogt. Toen kwam Constantijn zijne macht ontplooiën en aan de christenen in het geheele romeinsche rijk de vrijheid te schenken, eerst in verbond met Licinius, later in strijd met hem. Ja, meer nog. Hij effende voor het christendom den weg tot het bekleeden van de plaats in het romeinsche rijk, die tot heden het heidendom had ingenomen, namelijk tot den rang van den godsdienst van staat. De kerk onder het kruis stond op het punt te worden *de* kerk van het rijk.

Het zal wèl steeds onmogelijk blijven de motieven te bepalen, die Constantijn aldus deden handelen. Alleen dit staat vast, dat de beschikbare gegevens noch deze slotsom wettigen dat hij, bij het doen van de eerste stappen op dien weg, het heidensch geloof geheel voor het christelijk geloof had prijsgegeven, noch die andere, dat zijne daden in dezen uitsluitend een vrucht van politieke berekening geweest zijn. Wie dit laatste mocht meenen, moet bewijzen dat het voor hem in staatkundig opzicht voordeelijker was het heidendom, dat in het rijk nog een overweldigende meerderheid van aanhangers had, voor het christendom vaarwel te zeggen, dat nog altijd zeer wankel stond. Bovendien dwingen ons de getuigenissen van Lactantius en Eusebius, omtrent de behoefte, die Constantijn, voordat hij slaags raakte met Maxentius, gevoelde zijn hulp te zoeken bij het kruis van Christus, afgescheiden van de bijzonderheden, waarin zij verschillen, tot aanneming van de geloofwaardigheid van de kern van de zaak, zijn vertrouwen op Jezus. Te aannemelijker wordt dit laatste, wanneer wij bedenken dat Constantijn tegenover een tegenstander stond, die als trouw dienaar der heidensche goden

zich letterlijk had uitgeput in het zoeken van middelen om zich van hun gunst in den naderenden slag te verzekeren, en hij zich dus ook zijnerzijds ernstig bezighield met de vraag, op welke wijze hij het best goddelijken steun kon verkrijgen. Is het wonder dat daarbij door hem, die uit eigen aanschouwing en onder de milde regeering van zijn vader Constantius Chlorus en onder de bittere vervolging door Diocletianus den moed en de geloofskracht veler christenen en de taaigheid van het christendom zelf had leeren bewonderen, onwillekeurig het oog werd geslagen op den god der christenen, die door de jaren heen hun bondgenoot was geweest en gebleven? Dit is des te aannemelijker, wanneer wij ons indenken dat bij hem, gelijk bij zoovele wijze romeinen zijner dagen, het geloof in de kracht en de hulp hunner goden, niet meer zoo sterk sprak als voor het verkrijgen van hun steun noodzakelijk scheen. Op deze wijze laat zich zielkundig zijn uitzicht op de hulp van den gekruisigde uitnemend verklaren. Dit is ook veel natuurlijker dan wanneer men het beschouwt als een product van politieke slimheid.

Maar eveneens staat naar onze meening vast dat hij, althans op dat oogenblik, eene allesbehalve hooge opvatting van het christendom had. Hij zag en geloofde dat het hem een goede kans bood op de overwinning over een machtigen tegenstander. In zooverre was het minder een godsdienst, die zijn hart dan wél zij eerzucht om keizer te worden bevredigde. Maar, al was hij te goeder trouw, waar hij zich in dezen op Christus verliet, zijn oude bijgeloof spelde hem hierbij, ofschoon in gewijzigde vormen, parten. En datzelfde bijgeloof behield hij, ook zelfs ten aanzien van de heidensche gewoonten, toen hij zijne overwinning op Maxentius behaald had en zich voor de christenen in de bres stelde. Hij bleef gelooven aan tooverij en aan toovenaars. Hij ontzag zijn leven lang degenen die toovermiddelen kenden tegen ziekten of tegen regen of hagel. In 321 nog geeft hij een wet, waarin bevolen wordt den waarzegger, uit de ingewanden der offerdieren, te raadplegen, als de bliksem in een monument slaat. Doch het sterkste komt dit bijgeloof uit in het bekende tolerantie-edict van Milaan, dat na zijne overwinning op Maxentius, in Juni 313 door hem en zijn medekeizer in het oosten Licinius wordt uitgevaardigd ¹⁾.

Zijne grootste beteekenis ontleent dit stuk natuurlijk aan de nieuwe staatkundige positie, die voortaan aan de christenen werd geschonken. Het bracht hun rust na hevige vervolgingen, maar wat meer zegt: het machtig staatkundig beginsel werd er in gehuldigd van volkomen godsdienstvrijheid. Ieder onderdaan, hetzij hij christen of geen christen is, mag voortaan den godsdienst uitoefenen, dien hij zelf wil. Op geenerlei wijze is het meer geoorloofd een christen te bemoeilijken of onrecht aan te doen. Absolute

¹⁾ Eusebius: Hist. Eccl. V, 5, 2—3; Lactantius: De mortibus persecutorum 48.

vrijheid van godsdienst wordt allen zonder onderscheid verzekerd.

Van dit staatkundig beginsel wordt gezegd, dat het wijs en redelijk is. Het is in overeenstemming met de rust, die het rijk in die dagen genoot, zegt het edict. Doch de eigenlijke reden — en in zooverre is het stuk voor de kennis van Constantijn's godsdienst op dat oogenblik zeer belangrijk — waarom het wordt gegeven, ligt elders, en is van zuiver godsdienstigen aard. De vrijheid van godsdienst wordt namelijk verleend „opdat al wat goddelijk is en in den hemel zijn zetel heeft, voor ons en allen, die onder onze macht gesteld zijn, genadig en gunstig gestemd kunne zijn”, of zooals het spoedig daarna iets korter heet „opdat de hoogste godheid, die wij, ieder naar zijn gevoelen, vrij vereeren, ons in alles haar bekende gunst en welwillendheid kunne betoonen”¹⁾.

Tweeërlei treft ons hier. In de eerste plaats de zeer algemeene term, die voor God, den hemelschen vader, gebruikt wordt. Iets specifiefs christelijks komt noch in deze terminologie noch in die van het overig gedeelte van het edict voor. Een heiden kon er zich gerust bij neerleggen. Vooral dat „quidquid divinitatis in sede caelesti” klinkt zeer vaag. Men is niet het oog daarop geneigd te veronderstellen dat dit is geschied om de heidenen in het rijk zoo weinig mogelijk te ontstemmen. Zij moesten den indruk verkrijgen, dat de keizer het christendom *naast* en niet in plaats van het heidendom zette. Onder dat „quidquid divinitatis” konden de heidenen even goed hunne goden als de christenen hunne godheid begrijpen; elk kreeg dus de eere die hem toekwam. Maar ten tweede treft het ons dat in dit edict het streven naar voren komt om zich alle goden tot vriend te maken. De heidensche goden hebben in de schatting van den samensteller van dit edict hunne beteekenis niet verloren. Ook aan hun gunst is evenals aan die van den god der christenen veel gelegen. In zooverre is de vereering van alle goden een overwegend staatsbelang.

Hieruit blijkt dat het edict het karakter draagt van een compromis. Het heidendom behoudt zijne plaats; het christendom komt er naast, niet daarboven te staan. Vanwege de keizers wordt een

¹⁾ In tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura vel in primis ordinanda esse credimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset, quo quidquid (est) divinitatis in sede caelesti, nobis atque omnibus, qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. Itaque hoc consilium salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putarem, qui vel observationi Christianorum vel in religioni mentem suam dederat quam ipse sibi aptimissimam esse sentiret, utpossit nobis summa divinitas cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benevolentiamque praestare.

gelijke tol van eerbied aan beide betaald. Uit niets blijkt de voorkeur voor het een boven het ander. Het edict lijkt wèl een compromis tusschen een christelijken Constantijn en een heidenschen Licinius. Er steekt een christelijke geest in, in zooverre de volkomen vrijheid van godsdienst wordt gewaarborgd ; er steekt een heidensche geest in, in zooverre daarvoor ook een belooning van heidensche goden wordt verwacht. Beiden, den god der christenen en de romeinsche goden heeft men kennelijk noodig.

Ziedaar de Constantijn van dat oogenblik.

Maar dit daargelaten, het edict bracht voor de christenen groote winst. Niet alleen toch konden zij voortaan ongedeed hunnen godsdienst uitoefenen, maar zij kregen ook de kerken en het overige kerkelijk goed terug, dat hun door de vervolgingen was ontnomen. Zelfs particulieren, die zulke goederen ten geschenke ontvangen of gekocht hadden, moesten deze teruggeven. Hun werd daarvoor eene billijke schadeloosstelling van rijkswege toegezegd. Er was dus alle reden voor de christenen om gelukkig en Gode dankbaar te zijn.

Want hoe veranderde nu de toestand van de kerk en van hen die haar dienden van lieverlede! In plaats van door den cesar te worden vervolgd en gedood, werden de bisschoppen aan het hof genoodigd en aten zij aan 's keizers tafel. De keizerlijke post werd te hunner beschikking gesteld. Schadeloosstelling werd hun toegekend voor den tijd, gedurende welken zij van hunne standplaatsen waren verwijderd. En hoeveel rechten werden hun, behalve deze vorstelijke gunstbewijzen, niet door den keizer verleend! In 313 en 319 werden zij ontslagen van het bekleeden van alle openbare ambten en het betalen van belasting. Zelfs geestelijken, die koopmanschap dreven, werden van het laatste vrijgesteld. Ook van de kerkelijke goederen behoefde geene belasting te worden betaald. In 316 werd bepaald dat een slaaf in de kerk door den geestelijke kon worden vrijgelaten ; in 321 kreeg zij niet alleen het recht erfenissen aan te nemen, maar ontvingen de bisschoppen als rechters in civiele zaken eene bepaald omschreven macht. Wanneer namelijk christenen, voordat zij zich tot een wereldlijken rechter begaven, hunne twistzaak door een bisschop als vrederechter wilden laten beslechten, konden zij van zijn uitspraak, niet meer als vroeger, appelleeren op den wereldlijken rechter. De bisschoppen ontvingen in 331 voor civiele zaken een eigen rechtbank. In één woord: Constantijn verhief de geestelijkheid tot een afzonderlijken stand met bijzondere en zeer groote rechten, en plaatste haar buiten en boven het gewone recht. Wat de priester in het heidensche Rome geweest was, werd de bisschop in nog meerdere mate in het keizerrijk van Constantijn. Van een geminachte en vervolgd was hij een geëerde en gevierde in het rijk geworden. De gesmade sectarist zag zijn godsdienst begunstigd en gepropageerd door den keizer en door den staat. Van de minste klasse ging hij in één der

hoogste over. Publiekrechtelijk werd hij een uitverkorene. Het kruis was een kroon geworden.

Na zijne overwinning op Licinius in 323, toen Constantijn alleenheerscher werd, begon hij zelfs persoonlijk, door het houden van godsdienstige toespraken, als propagandist van het christendom op te treden en door het verleenen van gunsten aan christenen den overgang tot het christendom aantrekkelijk te maken. Hij wees bovendien op zichzelf als een sprekend voorbeeld van den aardschen zegen, dien een christen heeft te verwachten. Zelfs kon Constantijn, die anders een verdraagzaam man was, heftig worden, als de heidenen nog te veel aarzelden om christen te worden. Welk een tegenstelling met vroeger ! Maar ook welk een zware proef voor kerk en geestelijkheid beide !

Ook in ander opzicht werd het voor het christendom een gulden tijd. Constantijn bevoordeelde de kerk zeer op stoffelijk gebied. De vrijstelling van de betaling van belasting op kerkelijke goederen werd, althans in 315, algemeen. Het recht om erfenissen te aanvaarden, verschaftte haar veel schenkingen en stichtingen van particulieren. Tot onderhoud der geestelijken in Africa schonk de keizer zelf 200.000 gulden. In Jerusalem, Nicomedië, Antiochië, Mambre, Heliopolis en vooral in Constantinopel liet hij vele kerken bouwen. Hij schonk daaraan bovendien aanzienlijke bedragen uit de stedelijke inkomsten. Welk eene tegenstelling ook hier met voorheen ! In de eerste tijden hadden de christenen, behalve hunne onderlinge kassen ter bestrijding van uitgaven voor geestelijke en stoffelijke nooden, niet veel meer dan hunne eigen begraafplaatsen gehad. Zij plachten daartoe begrafenisverenigingen op te richten, die, tot dat begrensde doel samengesteld, zich eenvoudig bij de overheid hadden aan te melden om als zoodanig erkenning te verkrijgen en een begraafplaats te kunnen koopen. Langzamerhand waren daarna eenvoudige gebouwtjes, als kerken, in hun bezit gekomen, die echter voor een deel tijdens de vervolgingen onder Decius, Valentinianus en Diocletianus waren verwoest. Hunne eigendommen bestonden vooral in beperkte kassen. Doch thans werd de kerk eigenares van vele goederen. De eenvoudige Nazarethaan scheen een christelijke Croesus te worden.

Constantijn de groote was begonnen de kerk rijk te maken.

Echter heeft de roomsche kerk later overdreven, toen zij hem maakte tot den grondvester van den kerkelijken staat en hem de overgave van het „patrimonium Petri” aan paus Sylvester I (314—335) aldus liet beschrijven : „Wij geven van dit oogenblik aan onzen vader Sylvester en aan zijne opvolgers ons keizerlijk Lateraansch paleis, de keizerlijke halsketen, de kleederen, den scepter en al de keizerlijke versierselen, en ook de uitwendige teekenen van de keizerlijke macht en de glorie van onze macht. Wij geven en laten aan den gelukzaligen Sylvester niet alleen ons paleis, maar ook al de provincies, steden en geheel het gebied van Italië en het

westen, opdat de priesterlijke stoel niet zal verminderen, maar haar glorie en macht zich boven de waardigheid van het aardsche rijk zullen verheffen . . . En wij hebben het dienstig geoordeeld ons keizerrijk en onze macht naar het oosten te verplaatsen en in de schoone provincie van Byzantium, een stad naar onzen naam te bouwen en dáár ons keizerrijk te vestigen. Want dáár waar het oppergezag van de priesters en het hoogste gezag van den godsdienst door den hemelschen vorst gevestigd zijn, is het niet betamelijk, dat de aardsche keizer zijn macht uitoefent."

Constantijn ging ver in de verheffing en het rijk maken van de kerk — zoo ver ging hij echter niet.

Maar hij deed genoeg, om door al deze staatkundige voorrechten en geldelijke voordeelen de kerk en die haar voorgingen, in de schatting van het algemeen zeer te doen stijgen.

Helaas! sprak hierbij al spoedig het eigenbelang sterk mede. Het werd voordeelig om een christen te zijn. Gelijk vroeger de Vestaalsche maagden, zoo werden nu de bisschoppen de voorspraak bij de wereldlijke overheid voor allerlei personen, en het asylrecht, dat de heidensche tempels bezaten, ging langzamerhand op de kerken over. Christenen kwamen het eerst in aanmerking voor het bekleeden van eeraambten. Wie van de rechtspraak der bisschoppen gebruik maakte, was gewoonlijk goedkooper uit dan wie den wereldlijken rechter zocht. En de mode voltooide wat het voordeel begon. Dit alles werkte er krachtig toe mede om velen in de armen van het christendom te voeren. Constantijn, die zelfs geheele dorpen of steden aanzienlijke voordeelen schonk, als zij slechts tot het christendom overgingen, werkte daartoe krachtig mede. Maar al mocht op deze wijze het proces van de omzetting van heidendom in christendom worden verhaast, ongetwijfeld ging dientengevolge op den akker der kerk veel onkruid te midden van de tarwe groeien. Ook de geestelijkheid, die een afzonderlijke stand was geworden met belangrijke prerogatieven, en in menig geval geene sterke beenen had om de weelde te dragen, was hieraan dikwijls schuldig. Doch naar een uitwendigen maatstaf gemeten begonnen kerk en geestelijkheid eene macht in den staat te worden, wier ontwikkeling wél eens zoo groot kon worden dat zij den keizer naar de kroon zou steken.

Onder Constantijn was daarvoor echter geen gevaar. Zij waren nog te zwak en hij zorgde met zijn machtig talent dat zij zijn politiek dienden en hem eerden als haar vorst.

Duidelijk bleek dat uit de houding, die hij tegenover de kerk aannam. Hij beschouwde zich als de wachter der kerk. „Gij zijt,” zoo sprak hij tot de bisschoppen, „de bisschoppen *in* de kerk; maar God heeft mij hier geplaatst om een bisschop *buiten* de kerk te zijn”¹⁾.

¹⁾ De bisschoppen waren bisschoppen τῶν εἰσὼ τῆς ἐκκλησίας, hij bisschop τῶν ἐκτός.

Doch met deze roeping een *jus circa sacra* uit te oefenen, was hij allermint tevreden. Telkens en telkens mengt hij zich in de inwendige aangelegenheden der kerk. Constantijn roept de synoden samen; leidt zelf of door een keizerlijken ambtenaar de vergaderingen; heeft dáár een vasten zetel; deelt zijne vermaningen aan de saamgekomenen uit; ontbindt, verlegt en verdaagt de synoden; bekrachtigt de besluiten en maakte ze tot staatswetten. Dientengevolge was hij zoo goed als de hoogste wetgevende macht in de kerk. En eveneens oefende hij de hoogste rechtspraak in de kerk uit. Hij was degeen op wien aangeklaagde bisschoppen zich dikwijls beriepen of bij wien niet zelden klachten tegen hen werden aangebracht. Gewoonlijk riep hij dan eene synode samen om uitspraak te doen. Een enkele maal, althans in het oosten, zette hij ze zelf af, wanneer de klacht bij hem was aangebracht, of benoemde hij, wanneer zij zich op hem hadden beroepen, commissarissen in het kerkelijk college, dat uitspraak moest doen, of ook verwees hij hunne zaak naar een wereldlijke rechtbank.

Verder was hij en waren zijne opvolgers er op uit, om over de geheele kerk, in aansluiting aan den bouw van het rijk, het net eener organisatie uit te spreiden, waarbij de vrijheid en zelfstandigheid der enkele gemeente ten gunste van het geheel beperkt, de rechten en plichten van de bijzondere deelen scherper omschreven en de vastheid van het geheel verzekerd werden. Reeds te Nicea in 325 werd bepaald dat de bisschoppen in elke provincie jaarlijks zouden samenkomen; straks zou de bisschop van de hoofdstad der provincie als metropoliet aan het hoofd der provinciale kerk komen te staan. En zoo ging het verder met de aansluiting van de organisatie der kerk aan die van den staat, ter wille der staatsmacht. En de kerk legde zich bij dit alles gaarne neder. De keizer deed slechts wat zijn recat was; hij was als het ware de opvolger van David en Salomo; men wilde de keizerlijke theocratie. Onderdanig namen de bisschoppen de kerkelijke wetten uit zijne handen aan, en gaarne erkenden zij hem als hun hoogsten rechter. En dit is te merkwaardiger, wanneer wij in aanmerking nemen dat Constantijn bij de uitoefening van die macht *in* de kerk nog ongedoopt was en derhalve nog niet tot de kerk was toegetreden.

Zelfs in kwesties van de leer der kerk ging het langzamerhand denzelfden weg op. De donatisten in Noord-Africa, wier hoofd later, toen zij in het ongelijk gesteld waren, uitriep: „Wat heeft de keizer met de kerk te maken!”, waren de eersten, die bij hun kerkelijken twist met Caecilianus, den bisschop van Carthago, in de handen van den keizer de beslissing legden. Toen eerst een viertal bisschoppen, door hem aangewezen, hen in het ongelijk hadden gesteld en vervolgens ditzelfde was geschied door het concilie van Arelate in 314, waaraan door den keizer opdracht tot het onderzoek hunner zaak was gegeven, deed Constantijn persoonlijk nog eens een uitspraak in hun nadeel, nadat zij van

de beide voor hen ongunstige beslissingen, bij hem in appel waren gekomen. En hij bekrachtigde die uitspraak door harde decreten tegen hen uit te vaardigen.

Hadden de donatisten den keizer als het ware in dezen strijd betrokken, het scheen iets te zijn dat als van zelf sprak toen Constantijn in den strijd met Arius de rol speelde van opperbisschop *in* de kerk. Hij toch gebod de strijdende partijen den twist te staken. Toen dit niet baatte, belegde hij het concilie van Nicea in 325. Zelf opende hij het. Hij deed door zijn invloed het Athanasius met zijn homooesia-formule winnen. Hij verbande Arius en de beide bisschoppen, die weigerden de vastgestelde belijdenis te onderteekenen, naar Illyrië, en twee anderen, die dit wél deden doch die weigerden met hunne handteekening het vonnis over Arius te bekrachtigen, naar Gallië. Maar straks, als Constantijn weder overtuigd wordt dat door hem aan Arius onrecht is aangedaan, roept hij even eigenmachtig hem en de verbannen bisschoppen terug, en daagt hij Athanasius voor de synode te Tyrus in 335. Als deze synode hem afzet, na den ban over hem te hebben uitgesproken, is het weder Constantijn, die na sterken aandrang van Athanasius om hem recht te doen, een nieuw onderzoek beveelt, en als ook dit ongunstig voor hem uitvalt, hem naar Trier verbant. De keizer treedt dus in al deze leerkwesties in de kerk als de handelende persoon op. Van hem gaat de kerkrechterlijke actie uit. Hij doet zijn machtigen invloed bij het formuleeren der belijdenis gelden. Hij eischt de onderteekening daarvan op straffe van verbanning, en roept straks even eigenmachtig den verbannene terug, zoo hij maar eene soort belijdenis onderteekent, die in schijn op de wettig vastgestelde gelijkst. Zoo wordt de keizer, die zich eens als opperbisschop buiten de kerk had betiteld, eigenlijk een bisschop, een opperbisschop *in* de kerk. Wél was het verklaarbaar, dat de partij, wier zijde hij op een gegeven oogenblik niet koos, zich beklaagde over zijne inmenging in de kerkelijke aangelegenheden, en dat Hosius, de bisschop van Cordova, de wakkere medestander van Athanasius, aan Constantius, toen deze zich aan de zijde der arianen plaatste, schreef: „Meng u niet in kerkelijke zaken, geef ons hierin geene bevelen; leer veeleer, waar het deze geldt, van ons. U heeft God het rijk, ons heeft Hij de kerk toevertrouwd”, en dat Athanasius zelf met verontwaardiging uitriep: „Welke canon zegt, dat het hof de bisschoppen benoemt, of dat de bevelhebbers van het leger zich van de kerken mogen meester maken? Wie heeft den keizerlijken ambtenaar en den ongeleerden eunuch de beslissing in kerkelijke zaken gegeven? Wie stelde de geldigheid van de bisschoppelijke uitspraken afhankelijk van de goedkeuring van den keizer?” Maar toch was deze ontstemming even onredelijk als verklaarbaar. Want dezelfde mannen, die zoo spraken en schreven, hadden den keizer zijn verstrekkenden invloed in de kerk gelaten en gegund, toen zij daarmede hunnerzijds de overwinning konden behalen.

Zij waren dan maar al te dankbaar dat hij in de christelijke kerk de rol vervulde, die hij als heiden tegenover den romeinschen godsdienst had gespeeld.

En de keizer achtte dit van zijnen kant de natuurlijkheid zelve. Want gelijk hij vroeger het hoofd was van den nationalen godsdienst, zoo was hij het ook nu. Met dit verschil dat hij het thans van twee godsdiensten was, den heidenschen en den christelijken. Van den eerstgenoemden bleef hij de pontifex maximus tot zijn dood toe, als hoedanig hij het oppertoezicht uitoefende over alle de godsdienstige handelingen, waarbij de groote priestercolleges te zijner beschikking stonden. In dezelfde positie kwam hij nu tegenover de catholieke kerk. Het christendom was voor hem daarin belichaamd. Als hij de geestelijken vrijstelt van de publieke lasten, geldt dit dan ook alleen die der kerk, en niet die der christelijke secten. Deze laatste ziet hij niet of vervolgt hij. Maar in die catholieke kerk is hij wat hij voor den romeinschen godsdienst is, de opperbisschop, die het oppertoezicht over den christelijken godsdienst uitoefent. Van rechtswege verricht hij de handelingen, die wij boven vermelden. Hij heeft de hoogste wetgevende macht, de opperste rechtspraak in de kerk en doet op de hoogste kerkvergaderingen zijn opperbisschoppelijken invloed gelden. In zooverre steekt in het opkomen van den keizer voor de eenheid van en de getrouwheid aan de leer, in zijne inmenging in het bestuur van en de handhaving van de orde in de kerk, een heidensch, een romeinsch element. Het waren religieus-politieke daden, die met de positie van den cesar tezamen hingen, ook toen deze christen was geworden. Maar de fout, die de kerk beging, door zich niet terstond daartegen principieel te verzetten, zou zich in latere eeuwen niet alleen aan haar, maar aan de christelijke religie zelf bitter wreken.

Maar nog erger fout begon de kerk, toen zij nu en dan de keizers begon op te roepen tot vervolging van heidenen en ketters, en dus zelf een voet zette op den weg, dien zij voorheen als verderfelijk had gebrandmerkt. En ook nu meenen verschillende keizers daarmede een gode-welgevallig werk te doen. Dáár verschijnt in de dagen van Constantijn's zonen, Constans en Constantius, een boek van een christen Firmicus Maternus, waarin deze keizers tot de gruwzaamste daden tegen de heidenen, die getrouw aan hun godsdienst bleven, worden opgezet. Niet alleen moeten die vorsten al de tempelschatten in hunne schatkamers overbrengen, maar alle afgodendienaars van de aarde uitroeien. Men moet ze allen, al behoorde uw broeder, uwe vrouw, ja uw eigen kind er toe, steenigen of op andere wijze dooden. Dan — zoo verzekert deze christen — zal er zegen in het land wonen. Helaas! deden kerkvergaderingen zich in dienzelfden geest hooren. En al had ongetwijfeld Constantijn een betrekkelijk voorbeeld van verdraagzaamheid gegeven, zoo had hij toch ook den overgang van het christendom tot het jodendom gestraft, en na de veroordeeling

van Arius een edict uitgevaardigd, waarbij bevolen werd alle geschriften van dezen te verbranden met de toevoeging: „Wie een boek achterhoudt, zal gedood worden.”

Maar zijn opvolger Constantius, die het oostelijk deel van het rijk had bekomen, gaat veel strenger te werk. In 341 vaardigt hij eene wet uit, waarin hij de dwaasheid van het brengen van offers op straffe des doods verbiedt ¹⁾. Een jaar later wordt, ten gevolge van den tegenstand, dien genoemde maatregel had gevonden, in zooverre eene vergoeding geschonken dat uitdrukkelijk wordt verboden de tempels buiten de stadsmuren te beschadigen, omdat sommige spelen, waaraan het volk zeer gehecht was, daaraan hun ontstaan hadden te danken ²⁾. Maar deze maatregel was slechts van tijdelijken aard. Want nadat Constantius, na den dood van zijn broeder Constans in 350, keizer over het geheele rijk was geworden, vaardigde hij in 353 eene wet uit, waarin het sluiten der tempels in alle plaatsen en steden werd geboden ³⁾. Niemand mocht ergens meer offeren. Wie deze wet overtrad, zou met het zwaard worden gedood. Op deze wijze werd zoowel in het westelijk als in het oostelijk gedeelte van het rijk het heidendom als ten doode opgeschreven. De voltrekking van dit doodvonnis ging echter op verschillende plaatsen niet gemakkelijk. Vooral niet in Rome en Alexandrië. Ook op het platteland en vooral in afgelegen streken, ging men er nog lang in het geheim mede voort, hoewel een nieuw corps politiemannen nauwlettend speurdienst deed. Toch noopten de tijdsomstandigheden den keizer, althans tijdelijk, tot beperking en wijziging van zoeven genoemde wet. Den hevigen strijd met zijn tegenkeizer in Spanje, Gallië, Britannië en Italië, Magnentius, die bij de heidenen steun had gezocht, had hij wèl gewonnen, vooral ten gevolge van omkooprij, doch het scheen voor de verdere rust dringend noodig den heidenen in die landen eenige voldoening te geven. En zóó kwam dan eene wet van hetzelfde jaar 353 bepalen dat van de offeranden, die Magnentius had vrijgelaten, de nachtelijke alleen verboden ⁴⁾ bleven. Maar deze vrijgevigheid duurde niet

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel No. 2: „Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania. Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri, et hanc nostra mansuetudinis jussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur.

²⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 3.

³⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 4: „Placuit omnibus locis adque urbibus universis claudi protinus templa et accessu vetitis omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte huius modi perpetraverit, gladio ultore sternatur. Facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari, et similiter adfligi rectores provinciarum, si facinora vindicare neglexerint.”

⁴⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 5: „Aboleantur sacrificia nocturna Magnentio auctore permissa, et nefaria deinceps licentia repellatur.”

lang. Want een paar jaren later werd het gebod uitgevaardigd, dat ieder zou gedood worden, die offers bracht of beelden aanbad¹⁾. Zóó werkte Constantius aan den ondergang van het heidendom voort. En wat aan de wetten ontbrak, voltooiden de plundering van tempels en de secularisatie der goederen. Door Constantijn's zoon werd vervolgens aan het oude geloof een vernieuwde slag toegebracht.

Het kortstondig en aan het christendom vijandig keizerschap van Julianus heeft daaraan niets kunnen veranderen. Het nieuwe dat hij in plaats van het oude aan het heidendom wilde geven, had voor een deel geen vat op de menigte, en voor zoover het levensvatbaar was, was het christendom reeds lang bezig het in zich op te nemen en te verwerken. Met hem, die jong stierf, stierven dan ook zijne droomerijen, en het christendom, tijdelijk in zijnen loop gestremd, zette onder het schild der keizers zijne overwinningen voort, al droegen deze juist daardoor vaak een zeer onchristelijk karakter.

Langzaam ging dit onder Iovianus (363 en 364). Iets sneller onder Valentinianus I (364—375), keizer van het westen, terwijl zijn broeder Valens (364—378) door hem tot zijn mederegent over het oosten was benoemd. Valentinianus herstelt de wetten tegen de geheime offers en de waarzeggers en geluksvoorspellers, die Julianus had afgeschaft, en trekt de tempelgoederen tot zich, die Julianus weder aan die heiligdommen had teruggegeven²⁾. Maar over het algemeen was hij een gematigd en verdraagzaam vorst. Evenmin als hij de heidenen, bij de uitoefening van hun eeredienst, iets toestond dat hij schadelijk voor het rijk achtte, evenmin deed hij dit den christenen. Vandaar dat hij het asylrecht der kerken beperkte; geestelijken die handel dreven, moesten als ieder ander belasting betalen; zelfs mochten zij slechts erfenissen aannemen van bloedverwanten en niet van vreemden.

Krasser echter dan Valentinianus trad zijn zoon Gratianus (375—383) op, vooral onder den invloed van Ambrosius, den bisschop van Milaan.

Eerst scheen het alsof hij de lijn van zijn vader zou doortrekken en den heidenschen eeredienst tamelijk rustig zijn gang zou laten gaan. Maar na eene regeering van zeven jaren, en wél in 382, veranderde hij van richting en trof hij het heidendom eensklaps in één van zijne meest onmisbare hulpbronnen, namelijk den geldelijken steun van staatswege. Dezen trok hij in. Voortaan zou het geld, dat tot nu toe voor heidensche feesten beschikbaar gesteld was, voor

¹⁾ Cod. Theod. XVIIe Boek, roe Titel, No. 6: „Poena capitis subjugari praecipimus eos quos operam sacrificiis dare, vel colere simulacra constiterit.”

²⁾ Cod. Theod. Xe Liber, 1e Titel, No. 8; IXe Liber, 16e Titel, No. 7, 8.

een deel ten goede komen aan de kas van den commandant van de lijfwacht en voor de rest in 's rijks kas blijven. Wat het rijk tot nu toe voor het onderhoud van priesters en de Vestaalsche maagden had uitgekeerd, werd voortaan ingehouden, terwijl de landerijen van de tempels en de priestercolleges werden geconfiskeerd. Op deze wijze breidde hij in het westen de maatregelen van confiscatie uit, die Constantijn en Constantius voor het oosten hadden genomen en die Jovianus en Valens hadden vernieuwd. Het is begrijpelijk, dat het voortbestaan van den eeredienst door deze maatregelen ernstig bedreigd en het karakter van het heidendom als nationalen godsdienst hierdoor aanmerkelijk verzwakt werd. Een niet minder voor de heidenen grievende daad was de verwijdering uit de senaatzaal van het beeld van Victoria, de godin der overwinning, dat de Romeinen bij de verovering van Tarente in 272 v. Chr. gevonden hadden en door Augustus, na zijne overwinning op Antonius bij Actium in 31 n. Chr., in de senaatzaal was geplaatst. Constantius had het reeds laten wegnemen, doch Julianus had het er weder geplaatst. Gratianus bekommerde zich echter niet om de gehechtheid veler senatoren aan dit beeld. Hij liet het wegnemen. Ook legde hij de waardigheid van pontifex maximus af. Zoo streed hij fel tegen het heidendom. Maar ook de ketters moesten het bij hem misgelden. De volgelingen van Priscillianus, die in eene gnostisch-manicheïsche richting was vervallen, werden uit het rijk verdreven. Doch de man, die met kracht en geweld de catholieke kerk in zijn rijk tot overwinning bracht, was Theodosius de groote (379—395). Met opzet zeggen wij „de catholieke kerk”, omdat hij even hard tegen de christelijke secten en de bestrijders van het Nicaenum als tegen de heidenen optrad.

Reeds in 380 brandmerkte hij in een edict allen die de leer der homooesia van het concilie van Nicea niet aannamen, als ketters en bedreigde hij hen met straffen. Tot negentienmaal toe heeft hij deze wet vernieuwd, wat niet slechts een bewijs oplevert van de moeite, die het hem kostte het arianisme te overwinnen, maar ook van zijn ijzeren volharding om zijn doel te bereiken. In 382 vaardigde hij een edict uit, waarin de manicheërs met den dood werden bedreigd.

Een jaar te voren was zijn groote veldtocht tegen het heidendom begonnen. Zijn eerste edict, dat van 2 Mei 381, richt zich tegen de afvalligen van het christendom. Wie weer heiden wordt, verliest het recht om bij testament over zijn vermogen te beschikken¹⁾. Dit vervalt dan aan den staat. Twee jaren later, 20 Mei 383, volgt

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 7e Titel, No. 1: „His qui Christianis pagani facti sunt eripiatur facultas jusque testandi. Omne defuncti siquidem testamentum subinecta conditione rescindatur.” Vgl. de bepaling van Gratianus en Valentinianus: Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 7.

een verscherpt edict, dat hen, die na den doop te hebben ondergaan, weder heiden worden, ook het recht ontzegt om te erven¹⁾. Uit de noodzakelijkheid dezer bepalingen blijkt wèl hoeveel onkruid er toen reeds in de kerk was opgeschoten.

In datzelfde jaar 381, waarin de afval van het christendom werd tegengegaan, begon ook Theodosius' strijd tegen de heidensche offers. Wie op den dag of 's nachts verboden offers brengt om de toekomst te leeren kennen, wordt verbannen. De keizer vernieuwt en verscherpt deze wet in 385 door de doodstraf te stellen op het slachten van offerdieren om uit lever en ingewanden de toekomst af te leiden. Reeds deze wetten gaven verschillende fanatieke geestelijken en monniken aanleiding om, geholpen door het gepeupel, hier en daar tempels te verwoesten. Zoo haalde men den prachtigen tempel te Edessa neer. Maar dit werd nog erger, toen Theodosius in 391, vóór zijn vertrek uit Milaan, waar Ambrosius een grooten invloed op hem uitoefende, een nieuw edict uitvaardigde, waarin hij den toegang tot de tempels, de vereering der beelden en op de meest absolute wijze alle soorten van offeranden verbood. Onder de verwoestingen, die ten gevolge van dit edict plaats hadden, behoorde die van het beroemde Serapeum te Alexandrië en de plundering van zijne schatten. Doch ook met dit alles niet tevreden, kondigde hij in 392 te Constantinopel eene wet af, die den heidenschen godsdienst in zijn hartader trof. Zij verbood, op straffe van majesteitsschennis, op alle plaatsen, elk soort van offers en godsdienstige gebruiken, zoowel in de particuliere woningen als in de tempels. Niet alleen mocht er geen offerdier meer geslacht worden, maar ook in huis geen wijn meer geplengd, geen wierook ontstoken, geen zoden altaar opgericht, geen guirlande van bloemen meer opgehangen worden. Ieder gebouw of terrein, waar zoiets ontdekt werd, verviel aan den fiscus. En indien de schuldige daarvoor een tempel of het eigendom van een ander had gebruikt, moest hij een zeer zware boete betalen. Door al deze bepalingen werd, althans in het oosten, aan het heidendom de doodsteek toegebracht.

In het westen en vooral te Rome was het terugdringen van het heidendom veel moeilijker, hoewel Theodosius, toen hij in 394 alleenheerscher van het rijk was geworden, krachtige pogingen in die richting deed. Tijdens zijn verblijf te Rome werden de edicten van Gratianus, die door diens kortstondigen opvolger Eugenius (392—394) waren verzacht, weder vernieuwd. Hij schafte de geldelijke tegemoetkomingen en andere voorrechten, die Eugenius weder aan den heidenschen godsdienst had geschonken, af. De priesters moesten zich uit de tempels verwijderen. De olympische spelen werden voor het laatst gevierd. Toch bewijst het feit dat het volgend jaar 395 nog weder eens eene wet werd uitvaardigd, waarbij het bezoeken van tempels en het brengen van offers ver-

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 7e Titel, No. 2.

boden werden, hoe moeilijk het was den heidenschen godsdienst in het westen geheel uit te roeien ¹⁾. Zelfs in de stad Rome bleven nog vele heidensche ceremonies in eere ; de goden werden nog steeds aangeroepen, de tempels bezocht, de priesterschappen onder de aanzienlijke familietitels vermeld.

Doch het waren de stuiptrekkingen van den stervende.

Ook op andere wijze was Theodosius ten bate van het christendom, door middel van de wetgeving, werkzaam geweest. Al wat de positie van de kerkelijke voorgangers kon verheffen, de kerkelijke instellingen kon doen bloeien, in één woord aan het keizerrijk uitwendig een meer christelijk merk kon geven, werd door hem krachtig gesteund. Door een edict van 27 Maart 380 verbood hij dat eenig strafgeding gedurende de vasten werd behandeld ²⁾. Bij het edict van 16 Juni 386 werden de christenen vrijgesteld van de leiding en betaling van plaatselijke gewijde spelen en openbare plechtigheden, waarvan de kosten gewoonlijk door den stedelijken magistraat op de stedelingen werden verhaald ³⁾. Voortaan moesten deze alleen door de heidenen worden betaald. Wat de heiliging van zon- en feestdagen betreft, bepaalde hij bij de edicten van 7 Augustus 389 en 27 Mei 392, dat op zondag en gedurende den veertiendaagschen paaschtijd geene gerechtelijke handelingen, noch publieke noch private, mochten geschieden ⁴⁾. Zeven dagen vóór de uitvaardiging van laatstgenoemd edict, dus 20 Mei 392, had hij verboden dat op zondag gevechten in het amphitheater of spelen in den circus zouden plaats hebben, uitgezonderd wanneer het geboortefeest van den keizer op dien dag viel ⁵⁾. Sinds de regeering van Theodosius vindt men ook geen enkele medaille meer met den naam of het type van heidensche goden. En naarmate het heidendom meer en meer uit het geheele romeinsche leven wordt teruggedrongen, naar die mate wordt het christendom met eere gekroond. Wie op eenigszins opzienbarende wijze met het heidendom breekt, wordt gehuldigd. De prerogatieven der geestelijkheid nemen voortdurend toe. Groote geldsommen worden voor de kerken beschikbaar gesteld. De catholieke kerk viert haar hoogtijd.

Hoewel de kerk dus veel aan Theodosius had te danken, ten minste wat de versterking van hare uitwendige positie betreft, zoo is, afgescheiden van de schade die haar geestelijk gehalte door de genoemde dwangmaatregelen leed, niet te ontkennen dat hij, evenals Constantijn, een ongewenschten invloed in de kerk uitoefende. Hij was het, die in 381 het tweede concilie te Constantinopel bijeenriep en zorgde dat de eenheid bewaard bleef. Hij benoemde

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 13.

²⁾ Cod. Theod. IXe Boek, 35e Titel, No. 4.

³⁾ Cod. Theod. XIIe Boek, 1e Titel, No. 112.

⁴⁾ Cod. Theod. fragm., bldz. 60, 62.

⁵⁾ Cod. Theod. XVe Boek, 5e Titel, No. 1, 2.

Menetius van Antiochië en daarna Gregorius van Nazianze, een in vele opzichten uitnemend, maar in kerkelijk-politieke zaken geheel onbedreven man, tot president, en toonde daarmee zonneklaar zijn voorkeur voor de nieuw-niceesche richting, die tegenover het westen en Alexandrië, in het oosten de meerderheid had. Op deze laatste wilde hij in de staatkunde steunen en daarom werkte hij er krachtig toe mede dat men eenvoudig het nicenum, zonder verscherping of uitbreiding, vernieuwde en slechts door een bijvoegsel over de homoesia van den heiligen Geest uitbreidde. Zelfs droeg het zoogenaamde Constantinopolitanum door de schrapping van de woorden *ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς* en door wat er omtrent den heiligen geest aan werd toegevoegd, het karakter van een compromis tusschen rechtzinnigen, semiarianen en pneumatomachen. Nemen wij daarbij nu in aanmerking, dat ook wat omtrent den rang van den bisschop van Constantinopel op dit concilie werd bepaald, het westen evenmin naar den zin was als het prijsgeven van de oudere niceesche richting, dan is het begrijpelijk dat de gelijktijdig gehouden synoden te Rome en Milaan ontstemd waren en zelfs tegenover Theodosias een min of meer dreigenden toon deden hooren. Doch de keizer zette de kerkvaders in het westen terdege op hunne plaats en weigerde een concilie voor het westen en oosten in Rome samen te roepen. Evenals Constantius hield hij ze liever gescheiden. Zóó zien wij dat de invloed van den keizer ook *in* de kerk van verstrekkende beteekenis bleef. Vooral in het oosten was dit het geval. De kerk was een deel van den staat, haar leer eene staatsregeling, hare canones een deel van het publieke recht en de keizer haar opperste rechter en wetgever, haar opperbisschop geworden.

Het is begrijpelijk dat een man als Gregorius van Nazianze, later patriarch van Constantinopel, die vooral op genoemd concilie van 381 te Constantinopel den oppermachtigen invloed van den keizer in kerkelijke zaken en de heerschappij van den staat over de kerk had leeren kennen, dat juk ondraaglijk vond en in één zijner redevoeringen uitriep: „De wet van Christus onderwerpt u, wereldlijke machthebbers, aan onze macht en ons oordeel. Want ook wij heerschen en onze macht is verhevener dan de uwe. Of moet de geest wijken voor de stof, de geestelijke dingen voor de aardsche?” Maar hij verviel daarbij in een ander uiterste, dat de staat aan de kerk onderwerpen zou.

In het westen gelukte een streven als van Theodosius minder gemakkelijk. Vooral Ambrosius, de bekende bisschop van Milaan, heeft alles in het werk gesteld om den te grooten invloed des keizers in kerkelijke zaken te keeren. Kras en kort schreef hij in één zijner brieven: „De keizer heeft geen recht in goddelijke dingen”¹⁾ en op de zooveen genoemde synode te Milaan werd door hem dit standpunt in practijk gebracht. Maar nog sterker kwam dit aan het licht,

¹⁾ Epistola 33.

toen de christenen in 389 te Kalinikum in Mesopotamië eene joodsche synagoge hadden verbrand en Theodosius den bisschop aldaar beval, haar op zijne kosten op te bouwen. Ambrosius verzette zich ten ernstige hiertegen en de keizer, op wien de milaansche bisschop grooten invloed had gekregen, herriep zijn besluit. Het meest bekend echter is zijn moedig optreden tegen Theodosius, als lid der kerk, toen deze in 390 had toegelaten dat zijne soldaten in Thessalonica een vreeselijk bloedbad aanrichtten ter bestraffing der bevolking, die in een oproer den militairen bevelhebber aldaar had vermoord. Wèl legde Ambrosius den keizer den ban niet op, maar meldde hem, in zijne tegenwoordigheid het eucharistieoffer niet te kunnen opdragen, indien hij niet eerst boete had gedaan. Theodosius gaf hieraan gevolg en deed openlijk in de kerk boete. Op deze wijze streed hij moedig voor de onafhankelijkheid van de kerk tegenover de staatsmacht. Wèl kwam hij krachtig op voor het keizerlijk gezag, maar hij kende het geene rechten toe in de zaken der kerk. Niemand onder de kerkvaders heeft dit zóó beslist geleerd en er naar gehandeld als Ambrosius. In zooverre vertoont ook de kerk van het westen een scherp onderscheid met die van het oosten, waar langzamerhand de weg voor het byzantisme werd gebaad.

Maar tevens heeft diezelfde Ambrosius ook het pad geëffend voor de overheersching van den staat door de kerk. Niemand toch heeft beslister dan hij in die dagen de taak van den staat om als instrument voor de ééne, catholieke kerk te dienen, aangewezen. „De macht” — zoo schrijft hij — „die den soevereinen is geschonken, moet vóór alles dienen om de zaak Gods te steunen en voor de burgers den weg naar den hemel te banen. De vorsten zijn medeplichtig aan al de misdaden, die zij niet straffen, en de grootste misdaden zijn die welke verricht worden tegen het Opperwezen. Het ware geloof kan alleen beleden worden onder christelijke vorsten; tegenover afgodendienaars, joden, kettters, in één woord tegenover de vijanden van de kerk, kan er geen sprake zijn van verdraagzaamheid”¹⁾.

Theodosius, die deze beginselen met ijzeren consequentie heeft toegepast, volgde daarin dus de wenschen van dezen beroemden kerkvader. Ambrosius zouden wij derhalve één der vaders of wegbereiders van de suprematie van de kerk over den staat kunnen noemen.

Bij zijnen dood, den 17en Januari 395, liet Theodosius het rijk na aan zijne beide zonen Arcadius en Honorius. Laatstgenoemde (395—423) kreeg het westelijk deel: Italië, Africa, Gallië, Spanje en Britannië, eerstgenoemde (395—408), Dacië, Macedonië, Azië, Pontus, Oriëns, Thracië en Egypte. Beiden zetten, al beschikten zij niet over de kracht en het talent van hunnen vader, zijne godsdienstig-kerkelijke staatkunde voort.

¹⁾ Ambrosius. Opp. Bened. t. 2. Epist. 17.

Reeds 7 Augustus 395 verklaarde Arcadius dat hij de wetten van zijn vader tegen de heidenen en ketters, met hare poenale sancties, nog strenger zou toepassen dan bij het leven van Theodosius was geschied. Geen tempel mocht bezocht, geen offer gebracht worden; de magistraten, die dit edict niet voldoende uitvoerden, werden met den dood bedreigd ¹⁾. Tevens bepaalde hij dat zij die tempels, hetzij ten gevolge van confiscatie, hetzij door verkoop bij opbod, hadden verkregen, deze voor altijd als wettige eigenaars behielden en niemand hun het bezit er van kon betwisten ²⁾.

Het volgend jaar 8 December 396 ontnam hij aan de priesters en opperpriesters alle burgerlijke privilegies en den vrijdom van elke belasting, dien zij nog steeds waren blijven genieten ³⁾. Slechts enkele priesters vielen buiten dit edict. Dit waren zij die zich in sommige streken van Azië ophielden. Maar dezen moesten in ruil daarvoor dan ook zorgen voor de openbare spelen en deze leiden. Want afgescheiden van het verbod deze op zondag en de voornaamste christelijke feestdagen te doen plaats hebben, liet elke keizer ze overigens, ter wille van het volk, doorgaan. In die spelen bleef het heidendom dus nog voortdurend een zekere toevlucht vinden. Doch overigens werd de vernietiging van het heidendom met kracht doorgezet ⁴⁾. Had Theodosius bij al zijn werken in die richting, de eerbiedwaardige gebouwen zelf gespaard, die gewoonlijk het voornaamste sieraad uitmaakten van dorpen en steden, en waaraan veelal verschillende nationale herinneringen waren verbonden, Arcadius ging in 399 tot het bevel der verwoesting over ⁵⁾. De inval van de Gothen in het grieksche gedeelte van het rijk gaf hiertoe het sein. Dezen, nog kort tot het christendom bekeerd en door fanatieke monniken opgezet, verwoestten op hun tocht in Griekenland verscheidene hoofdzetels van het heidendom. Verscheidene christenen, vooral geestelijken, in het rijk zagen in het succes der Gothen eene belooning van den hemel voor het vernietigen van de plaatsen der afgoderij, en pleitten krachtig vóór de verdelging dier heidensche heiligdommen. Vooral Chrysostomus, verheven op den patriarchalen zetel te Byzantium, was in die richting bij den keizer werkzaam, getrouw aan zijne leuze: „De keizer regeert over het vleesch,

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 13.

²⁾ Cod. Just. XIe Liber, 69e Titel, No. 4.

³⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 14: „Privilegia si qua concessa sunt antiquo jure sacerdotibus, ministris, praefectis, hierofantis agrorum, sive quolibet alio nomine nuncupantur, penitus aboleantur, nec gratulentur se privilegio esse munitos, quorum professio per legem cognoscitur esse damnata.”

⁴⁾ In 397 kreeg men de vergunning om het materiaal van de tempels, die men verwoest had, te gebruiken voor het aanleggen van wegen en het bouwen van waterleidingen en muren. Zie Cod. Theod. XVIe Liber, 1e Titel, No. 36.

⁵⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 16.

de priester over den geest ; daarom moet de vorst zijn hoofd onder de hand van den priester buigen" ¹⁾). En hij zag aan zijn wensch voldaan. Want den 13en Juli 399 kwam er een edict, waarbij bepaald werd, dat waar op het platteland nog tempels waren, deze rustig moesten worden gesloopt ²⁾). Daarmede zou dan de laatste steun voor het bijgeloof zijn weggenomen. Hoevele tempels zijn door Chrysostomus, gewapend met dit edict, in Phrygië, Phoenicië en Palestina verwoest, terwijl hij daarna op hunne puinhoopen en deels van hun materiaal kerken liet bouwen ! En hoeveel hulp ontving hij daarbij van de vrouw, die later zijne doodsvijandin werd, Eudoxia, de gemalin van Arcadius, thans door hem geprezen als „de beschermvrouw der monniken, de weldoenster der kerken" !

In het oosten had het heidendom hiermede zoo goed als afgedaan.

De houding van Arcadius' broeder Honorius in het westen, was een eenigszins andere en over het algemeen veel voorzichtiger en gematigder. Trouwens dààr wortelde, vooral in Italië, het heidendom dieper. In 395 had hij wèl het edict op het sluiten der tempels en het verbieden der offers mede onderteekend, maar den 29en Januari 399 gaf hij een edict, waarin, naast een nieuw verbod van het brengen van offers, toch ook de eisch tot bewaring en beveiliging van de openbare monumenten voorkwam ³⁾). Dit gebeurde naar aanleiding van de vele verwoestingen en plunderingen van tempels, die vooral in Africa plaats gehad hadden. Den 20en Augustus van datzelfde jaar herhaalde hij het bevel, speciaal voor de tempels ⁴⁾, en eischte hij eerbiediging van heidensche feesten, waarbij geene offers werden gebracht ⁵⁾). Al deze voor de heidenen betrekkelijk gunstige bepalingen vonden haren oorsprong in de vrees, dat de boog in het westen anders wellicht te sterk zou gespannen worden. Eerst in 408 durfde Honorius den weg opgaan, dien zijn broeder Arcadius in 399 had betreden, maar ook toen betrof het edict op de verwoesting van beelder, altaren en tempels slechts die, welke gebouwd waren op gronden van particulieren ⁶⁾). De andere kwamen aan den fiscus en werden wèl voor andere doeleinden gebezigd, maar dan toch behouden. Den 30en Augustus 415 werd dit edict nog door den keizer vernieuwd ⁷⁾).

Zeer hard en streng was Honorius voor donatisten en pelagianen. Tegen eerstgenoemden gaf hij in 414 eene wet, waarin bevolen

¹⁾ De sacerdote III, 1.

²⁾ Cod. Theod. XVIe Boek, 10e Titel, No. 16: „Si qua in agris templa sunt, sine turba ac tumultu diruantur. His enim dejectis atque sublatis omnis superstitionis materia consumetur.

³⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 15: „Sicut sacrificia prohibimus, ita volumus publicorum operum ornamenta sacra."

⁴⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 18.

⁵⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 17.

⁶⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 19.

⁷⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 10e Titel, No. 20.

werd hunne kerken te sluiten en er beslag op te leggen, de goederen der geestelijken te confiskeeren en hen zelf te verbannen. Wat de gemeenteleden aangaat, dezen werden beboet, terwijl hun werd verboden een testament te maken en te erven. Waren dezen kolonisten of lijfeigenen, dan kregen zij zweepslagen en werd hun een derde deel van het opgespaarde geld ontnomen. Vier jaren later in 418 vaardigde hij een edict uit tegen de pelagianen, waarbij zij uit het land verbannen en hunne bezittingen geconfiskeerd werden. Eene wet van 421 bevestigde dit edict.

Op deze wijze streed Honorius in het westen, gelijk zijn broeder Arcadius in het oosten tegen de zoogenaamde dwaalleer en beveiligde hij de staatsmacht, de catholieke kerk en hare leer.

Valentinianus, die hem opvolgde (425—455), drukte het voetspoor van zijn voorganger. Hij nam in het eerste jaar zijner regeering het krasse besluit dat alle ketterijen, alle trouwbreuk, elk schisma, elk bijgeloof, iedere dwaling, die streden met het catholieke geloof zouden worden geweerd en zoowel de leiders als de volgelingen daarvan zouden worden gestraft. De vrees zou dan waarschijnlijk uitwerken wat men door overreding niet kon bereiken ¹⁾. En waarlijk, langzamerhand geraakte het door al deze maatregelen met het heidendom gedaan. Het scheen, ja was den dood nabij.

Een oogenblik kwam er nog eene opflukking. Dat was toen onder keizer Honorius Alarik, de koning der West-Gothen, een deel van Italië veroverd had en Rome was ingenomen. Luide verkondigden toen vele heidenen dat die jammeren over het rijk kwamen als straf der goden, wier dienst ter wille van het christendom was verzaakt. Maar hunne beschuldigingen troffen weinig doel. De christenen hadden hunne tegen-argumenten gereed en deze sloegen beter in, nu het heidendom overal grond had verloren.

Onder hen die tegen deze redeneeringen het meest geharnast ten strijde togen, behoort de beroemde kerkvader Aurelius Augustinus, filosoof vóór hij christen werd, vooral filosoof gebleven nadat hij christen was geworden; langen tijd een slachtoffer van de tweeslachtige opleiding, die hij had ontvangen: de wereldsche opvoeding van zijn heidschen vader Patricius en de christelijke opvoeding van zijne brave moeder Monica; eindelijk door de genadevolle leiding Gods overwinnaar over die tweeslachtigheid en een kind Gods, dat het evenwicht bewaart tusschen geest en vleesch, als

¹⁾ Cod. Theod. XVIe Liber, 5e Titel, No. 63: „Omnes haereses, omnesque perfidias, omnia schismata superstitionesque gentilium, omnes catholicae legis inimicos insectamur errores. Si quos vero haec quoque clementiae nostrae statuta poena comitetur, et noverint sacrilegae superstitionis auctores participes consocios proscriptione plectendos, ut ab errore perfidiae, si ratione retrahi nequent, saltem terrore revocentur, et universo supplicationum aditu in perpetuum denegato criminibus debita severitate plectantur.”

weinigen ; gegroeid tot een vader der kerk, wiens spoor in hare gansche historie nimmer meer zal worden uitgewischt ; de geniale kerkvorst, op wien straks scholastieken en mystieken, roomschen en onroomschen, keizers en pausen zich beurtelings zullen beroepen ; de onsterfelijke schrijver van de *Confessiones* en de *Civitas Dei*, wiens licht de kerk van alle eeuwen verheldert en verwarmt.

Welnu, Aurelius Augustinus was de dankbare getuige geweest van de machtige overwinningen, die het christendom op staatkundig gebied had behaald. Levende van 354—430, had hij Gratianus de rijksbijdrage voor de heidensche feesten en de tractementen der priesters en Vestaalsche maagden zien intrekken, het standbeeld van Victoria uit de vergaderzaal van den senaat zien wegnemen, en de teekenen van den pontifex maximus zien afleggen. Verder had Valentinianus, gedurende zijn leven, het verbod uitgevaardigd, om eenig offer te brengen, de tempels in te gaan, de beelden der goden te aanbidden. Ja, hij had de geheele regeering van den grooten Theodosius medegemaakt, die de wet van Valentinianus toepaste tot in de woningen der particulieren en niet duldde dat er ook maar één spoor van heidendom in zijn rijk zou blijven bestaan. Staatkundig was aan het heidendom de genadeslag toegebracht. Zelfs in Rome, waar het het langst in officieele kringen de oude godsdienst bleef, lag het Capitool verlaten ; bedekte het stof het verguldsel en hadden de goden in hunne nissen nog slechts het gezelschap der nachtuilen.

Toch leefden er in het romeinsche rijk nog tal van heidenen, al was hun godsdienst verboden, ook onder de patriciërs. En er gebeurde iets, waardoor zij zich nog eens, al was het alleen met woorden, zouden doen gelden. Dit waren, gelijk wij zeiden, de val en de plundering van de eeuwige stad door de Gothen onder Alarik in 410. Het schijnbaar ondenkbare was geschied. Rome gevallen — wie zal onder woorden brengen wat dat beteekende voor een Romein ? Hoe was dit mogelijk geweest ? Zooals gewoonlijk zocht men een zondenbok. Men had er geen oog voor dat de eerzucht van elkander vermoordende keizers het rijk had verzwakt en den vijanden maar al te veel gelegenheid had gegeven overwinningen te behalen. De schrille tegenstelling tusschen Rome's voorspoed en bloei onder de heidensche keizers en hare vernedering onder de christelijke keizers werd geschoven op de wraak der heidensche goden, wier dienst was verboden en wier altaren verlaten stonden. Het christendom, dat de plaats van het heidendom had ingenomen, kreeg derhalve de schuld. „Zoolang wij den goden offerden, bleef Rome bestaan en was Rome gelukkig. Nu dat verboden is, ziet gij wat er van Rome wordt.” Zóó spraken patriciërs, zoo sprak menigeen onder het volk. In de algemeene schatting dreigde het christendom den invloed te verliezen, dien het vooral ten gevolge van de staatkunde der christenkeizers langzamerhand had verkregen.

Toen heeft Augustinus de pen opgevat om dit gevaar te keeren.

Daarbij dreef hem de behoefte aan te toonen hoezeer die heidensche voorstelling streed met de christelijke wereldbeschouwing. En hij schrijft van 413—426 voort aan het wereldberoemde boek de *Civitas Dei*, waarin hij in een grootsch wereldtafereel zijne christelijk-wijsgeerige opvatting der menschenhistorie geeft en haar deels met filosofische deels met geschiedkundige gronden staaft. Aan hoeveel christenen heeft dit geschrift steun in het raadselachtig moeitvolle leven en rust voor hoofd en hart beide geschonken!

Wij vragen met ons doel voor oogen thans uitsluitend hoe zich de kerkvader de betrekking denkt tusschen staat en kerk. En dit is te belangrijker, omdat gelijk later zal blijken, het woord van Augustinus in dezen beslissend is geweest voor menig hoofd zoowel van de kerk als van den staat.

Alle beschouwingen van Augustinus omtrent de verhouding van kerk en staat gaan uit van het beginsel, dat de *Civitas Dei*, de staat, die Christus tot koning heeft, de uitsluitende bezitter is van eene zedelijke wereldorde.

Alles wat daarbuiten ligt, is uit den booze. In onwil om zich voor God te buigen, heeft het zich eigen goden gemaakt en verkeert het thans in den waan in eigen kracht de zaligheid te kunnen verwerven. Het eigenlijk karakter van het heidendom is dan ook de hoogmoed en de *civitas terrena* is er eene, die in zichzelf roemt.

Want zooals de menschen zijn, zijn ook de volkeren en de staten. Een volk toch is volgens Augustinus niets dan eene vereeniging van menschen, wien gemeenschappelijke liefde tot zekere dingen verbonden heeft en houdt. De waarde van een volk hangt dus af van den aard dier dingen, die het bijeenbrachten en nu nog vereenigen. En evenzoo is het met den staat, die immers niets anders is dan „*res populi*”? Het kan mitsdien niet anders of in eene wereld, waarin de karaktertrek der menschen de hoogmoed is, moeten ook de volkeren en de staten dien trek vertoonen; onder menschen, wier gemeenschappelijke lust het is de natuurlijke wereld te genieten en te vergoddelijken, moet noodwendig de *res publica* worden een *civitas diaboli*.

Het type daarvan vindt Augustinus reeds in Kaïn, den broedermoordenaar, den grondvester van het eerste rijk. Hij deinst er dan ook niet voor terug om de historische voortzetting van dien Kaïnstaat met de scherpste woorden te geeselen. Er is geen heidensche staat, waarin de *justitia* leeft, om de eenvoudige reden dat hij geen ware godsvereering kent. Elk van deze voert feitelijk zijne bewoners ten verderve, omdat hij geen ander geluk dan het aardsche nastreeft. En dit is zoozeer waar, dat zelfs vrede en voorspoed nieuwe ellende aanbrengen, in zooverre zij in den regel aan vernieuwd aardsch genot dienstbaar gemaakt worden. Ja, de heidensche staat verdient eigenlijk, omdat hij gegrond is op onrecht, geweld en onzedelijkheid, geen anderen naam dan van „*magnum latrocinium*”.

Vierkant nu tegenover dien aardschen staat plaatst hij de *civitas*

Dei. Terwijl de civitas terrena in zichzelf roemt, roemt de civitas coelestis in den Heer. De eerste rust op eigenliefde, de laatste op de liefde Gods. De burgers van de eerste kenmerken zich door hunne zondige natuur, die van de laatste door het bezit der genade, die hunne natuur van het kwaad verlost. In de eerste wordt de ware gerechtigheid niet gevonden, die juist het sieraad der laatste is. „Want” — zoo schrijft hij — „het ontbreekt den staat der goddeloozen aan de ware gerechtigheid, omdat men dáár het bevel van God om Hem alleen offeranden te brengen, ongehoorzaam is en derhalve ook de ziel niet goed en getrouw over het lichaam en de rede niet over het kwaad heerscht.” Zij woont alleen in de republika, die Christus heeft gesticht, en die de psalmist bedoelde, toen hij schreef : „Zeer heerlijke dingen worden van u gesproken, o stad Gods” (Psalm 87 : 3).

Die Godsstaat nu, door Christus gesticht, wordt in de kerk zichtbaar. Zij is het mystieke lichaam des Heeren. Haar eenheid, heiligheid en onfeilbaarheid weerspiegelen de schoonheid van haren Christus. Door haar en door haar alleen worden dus al die zegeningen over de menschheid uitgestort, waarbuiten zij niet gelukkig kan zijn en die haar hoogmoed en zelfzucht haar ontroofden. Doch daartoe moet mensch voor mensch door den Heiligen Geest worden vernieuwd en bestuurd, waartoe Hij door de kerk den weg opent. Op die wijze dringen nieuwe gedachten en nieuwe gevoelens in het volk, in den staat door. Volk en staat zijn immers niets dan één aan elkander verbonden menigte van menschen, nu, buiten Christus en Zijne kerk, met onheilige bedoelingen, maar dan, door de kerk deelgenooten van Zijn heil en met de edelste begeerten bezield. Er komt dan een staat, die zich door een christelijken geest en door christelijke beginselen laat leiden, juist zooals de christen dat doet ; een staat, die niet roemt in zichzelf maar in God ; een staat, die er op belust is een dienaar van Christus' kerk te zijn ; een staat, die zelfs in die kerk den grond en het doel van zijn bestaan vindt.

In het beeld van twee menschen schetst Augustinus dan het onderscheid tusschen den ouden heidenschen en dezen nieuwen christelijken staat.

De ééne mensch is rijk, doch wordt door hebzucht verteerd.

De ander, bedeed met een edelen zin en met een bescheiden vermogen, is volkomen tevreden.

De eerste is nooit vrij van zorgen ; wordt geplaagd door vrees ; vergaat van angst ; brandt van hartstocht en is nooit van strijd verlost.

De ander wordt door de zijnen bemind ; verheugt zich in den vrede met verwanten, buren en vrienden ; is godvreezend ; heeft een ruim hart ; bezit een gezond lichaam ; leeft spaarzaam ; is rein van zeden en bezit een gerust geweten.

Welnu, wat van deze twee personen geldt, geldt eveneens van twee families, twee volkeren, twee staten.

De staat, waarin God gediend wordt door ware offeranden en goede zeden, is gelukkig. Maar hiertoe moet hij zich voortdurend aan de kerk onderwerpen, evenzeer als de enkele mensch. Houdt deze laatste hiermede op, zoo wordt hij ten prooi aan het verderf. En evenzoo de staat. Voor de massa bestaat geen andere weg des heils dan voor den enkeling. Hoe dieper het staatsbestuur buigt voor het gezag van den Christus en de kerk, die draagster en uitdeelster is van Zijn heil, zooveel te meer is de handhaving gewaarborgd van de justitia en met haar van het geluk van het volk.

Uit dit alles blijkt dat de staat, zooals hij zich in de wereld ontwikkeld had, voor Augustinus hoegenaamd geen beteekenis, ja zelfs geen recht van bestaan heeft. Want hij mist daarin juist datgene waarom het den staat bovenal moet te doen zijn, namelijk de ware gerechtigheid, omdat hij God niet eert, die haar alleen kan schenken. Hoe geheel anders is nu de christelijke staat! De vorst maakt zijne macht dienstbaar aan de verheerlijking Gods, zoodat zijne onderdanen Gods rijk nog meer leeren liefhebben dan het zijne. Zijne verhouding tot God, die immers rechtvaardig en tevens liefderijk is, maakt dat ook hij rechtvaardig straft, maar tevens barmhartigheid weet te oefenen. Hij tracht den vrede te bewaren, zoolang niet de ongerechtigheid zijner vijanden er hem toe noopt. Hem bezielt het streven, zijn volk gelukkig te maken, door in zijn midden de christelijke beginselen in toepassing te brengen.

Ja, de christelijke staat moet daarom zóó hoog worden gesteld, omdat hij niet, zooals de heidensche staat, zijn doel in zichzelf heeft, maar door de beveiliging van de materieele voorwaarden van ieders bestaan, het elk mogelijk maakt hoogere doeleinden na te jagen. Hij weeft als het ware zijne aardsche doeleinden, als: zorg voor de veiligheid, welvaart en het recht, harmonisch in het geheel der bedoelingen Gods met de menschen in. En gelijk in het huisgezin vader en moeder hunne kinderen zedelijk-godsdienstig opvoeden, zóó doen staat en kerk dit het volk naar hunne beste krachten. Maar de staat doet dit niet eigenmachtig buiten de kerk om, maar hij neemt de grondbeginselen tot richtsnoer, die Christendom en kerk hebben vastgesteld. Ja, hij gaat nog verder en verleent de kerk zijne krachtadige hulp, wanneer het de behartiging van godsdienstige belangen geldt. En zóó ontwikkelt zich ten slotte Augustinus' leer, volgens welke de staat de kerk moet ter zijde staan in het straffen der kettters en het uitroeien der ketterij.

Tot juist begrip dezer leer bedenke men, wat in den geest van Augustinus eigenlijk ketterij is. Ketterij is afscheiding van de kerk. Want daar de kerk is het mystieke lichaam van Christus, is losscheuring van haar, losscheuring van den Heiland zelf. De ketter plaatst zich moedwillig buiten het heil des Heeren. Maar bovendien is de ketterij zóó zondig, omdat zij de bewuste loochening is van de ware leer, de miskennis van de door de kerk vastgestelde regula veritatis. En natuurlijk moest dit voor Augustinus het meest

ergerlijke zijn, omdat hij als de diepstliggende oorzaken daarvan beschouwde: hartstocht, aardschgezindheid en hoogmoed, en in het rationalisme haar wezen zag. Om al deze redenen achtte hij ketterij zóó gevaarlijk, zóó satanisch, dat hij haar op ééne lijn plaatste met moord, roof, echtbreuk en dergelijke.

Het ligt in den aard der zaak, dat bij zulk een beschouwing van de ketterij, in verband met bovenvermelde opvatting van de roeping van den staat, deze hier moet ingrijpen. De staat, optredend als een godvreezend vader tegenover zijne kinderen, is verplicht strenge tucht te oefenen in den vorm van de ééne of andere straf. De dweepzieke ketter zal daardoor wellicht tot bezinning komen. Wie onder den invloed der gewoonte ketttersche gevoelens ging aankleven, wordt misschien hierdoor tot rustig nadenken gebracht. Het wezen van de straf, die den kettters wordt opgelegd, is dus de correctio. Zij draagt derhalve een opvoedend karakter. Tal van voorbeelden kunnen, volgens hem, bewijzen hoe weldadig die dwang kan werken. Maar juist omdat Augustinus dit doel in het oog houdt, wil hij niet dat de doodstraf aan de kettters wordt voltrokken. Tot het einde toe moet de staat er naar streven dat de terugkeer tot de belijdenis der waarheid bij den ketter bereikt worde. En ook al mocht dit doel helaas! niet worden bereikt, zóó heeft de gevangenhouding althans het voordeel gehad, dat niet anderen door deze ketterij worden besmet. Bovendien werkt de vrees voor straf preventief; de zucht wordt er door gebreideld om aan ketttersche gevoelens lucht te geven. Zóó spreekt er alles letterlijk vóór.

Tegenover de bestrijders van het door hem streng toegepaste: „cogite intrare”, beroept hij zich tevens op de Heilige Schrift. „Had God” — zoo vraagt hij — „ook Israël niet met allerlei straffen bedreigd, voor het geval het Gods geboden verzaakte? Werd Paulus niet door eene Hoogere macht tot het geloof gedwongen? Heeft de Heiland niet in de gelijkenis der verontschuldigen gezegd: „Ga uit in de wegen en heggen, en dwing ze in te komen, opdat mijn huis vol worde” (Luc. 14: 23)? Staat er niet geschreven: „Niemand kan tot Mij komen, tenzij dat de Vader, die mij gezonden heeft, hem trekke” (Joh. 6: 44)? Reinigde Jezus niet met geeselslagen den tempel zijns Vaders? Wettigt Paulus niet de macht der Overheid tot dergelijke daden, als hij zegt: „Want de oversten zijn niet tot vrees den goeden werken, maar den kwaden” (Rom. 13: 3)?” Op deze wijze trachtte de kerkvader de Heilige Schrift tot bondgenoot op te roepen, toen hij aan den christelijken staat den eisch stelde de donatistische kettters te straffen en alzoo de eenheid der kerk te helpen bewaren. De verdediging met genoemde Bijbelplaatsen maakt echter op ons meer den indruk van eene rechtvaardiging van de leer, waartoe zijne beschouwingen over staat en kerk hem hadden gebracht, dan het leveren van het bewijs, dat deze laatste noodzakelijk uit de Heilige Schrift voortvloeien.

Z66 trad in Augustinus' beschouwing voor de macht van den heidenschen staat de macht der kerk in de plaats. De christelijke staat werd geroepen om de kerk en hare eenheid te beveiligen. Eerstgenoemde ontleende zelfs zijn recht van bestaan alleen aan de inwerking van en zijne dienstbaarheid aan de laatste. Eén God, ééne kerk, één staat — ziedaar de trits, waarvoor de kerkvader schitterend streed en die het wachtwoord zou worden der roomsche en zelfs het wachtwoord zou worden van een deel der protestantsche Christenheid.

Het scheen in dien tijd alsof de kerk recht had op zulk eene macht en zulk een invloed. Want zij alleen stond onwankelbaar te midden van de woeste golven der vijfde eeuw.

Het heidendom was bezig te verdwijnen. Het westersch-romeinsche rijk brokkelde steeds meer af, om straks te bezwijken onder de knots der germanen. Doch te midden van al deze veranderingen en omwentelingen zette de kerk rustig haren arbeid voort en openbaarde zij hare kracht en heerlijkheid. Wèl deden zich nog lang niet alleen naast, maar ook in haar de invloeden van het taaie heidendom gelden. Zelfs in de vijfde eeuw bedienden zich christelijke consuls nog van de waarneming der augurs. Bisschop Gelasius kon eerst in 494 in Rome het feest afschaffen, dat gevierd werd ter eere van Lupercus, den beschermer tegen de wolven, aan wien een grot bij den Palatinus was gewijd. Eerst in 529 kon de laatste Apollo-tempel op de Monte Casino tot klooster worden gemaakt. Maar behoudens deze meer of min onschadelijke overblijfsels was het heidendom in de helft der vijfde eeuw door het christendom verdrongen.

En niet alleen het heidendom. Geheel de oude wereld ging met het west-romeinsche rijk in 496 onder. In Italië kwam de germaansche vorst zetelen. Alleen de kerk behield hare plaats. En hechter sloten de wisselende volkeren zich bij haar aan. Zij toch scheen de vaste rots te midden der elkander vernietigende volken. Welk een zegepraal!

Erkend moet evenwel helaas worden, dat zij die vastheid en grootheid voor een groot deel te danken had aan de onverdraagzaamheid en de vervolgingszucht der keizers tegenover heidenen en kettters. Onophoudelijk was tegen hen geweld gebruikt. Maximianus had te Trier zelfs de doodstraf op kettters, namelijk op Priscillianus met enkelen zijner aanhangers, toegepast. Vele leden der kerk hadden zich dikwijls tot wandaden tegen zulk soort personen laten verleiden. Zoo was er menig onrein wapen in den kerkelijken strijd gebruikt. Het gehalte der kerk was daardoor niet verhoogd. Evenmin had dit het uitwendig voordeel gedaan, dat steeds meer aan het lidmaatschap van de catholieke kerk werd verbonden. De geestelijkheid deed het geen goed, dat zij was komen zitten in de schaduw van den troon. En de christenen in het algemeen voeren er geestelijk niet wèl bij, dat de beste betrekkingen hun te beurt vielen.

Ook daalde het godsdienstig peil bij menigeeën, als de kerkelijke rijkdommen vermeerderden. Zoo deden de zedelijke gevaren van den bloei der kerk zich overal gevoelen.

De wereld bedreigde de kerk, toen deze laatste de eerste scheen te hebben overwonnen. Ja, zij was reeds in de kerk werkzaam, toen deze hare machtspositie in het westen steeds sterker zag worden. Het kwam voor haar nu vooral op de vraag aan of zij bijtijds het gevaar zou keeren dat uit de onevenredigheid van haar uitwendige glorie met haar innerlijk gehalte voortsproot. Zou hare geestelijke kracht zoowel in de ontwikkeling harer leer als in de openbaring van haar leven gelijken tred houden met hare begunstiging door den staat en het aanzien dat zij zich bij de grooten der wereld verworven had? Zou zij geheel zichzelf worden en zichzelf geheel terugvinden, en alzoo in staat blijken om onder de schuts der regeering, niet alleen de volkeren, maar ook den staat zelf te vernieuwen?

Op deze gewichtige vragen zal de geschiedenis het antwoord geven. Nu echter leert ons reeds de terugblik op den tijd van Constantijn den groote en de hem opvolgende christenkeizers van het romeinsche rijk, dat de kerk als deel of orgaan van de staatsmacht gemakkelijk ontaardt en naarmate zij aan uitwendige macht wint, des te gemakkelijker hare geestelijke superioriteit inboet.

Heeft dit proces zich in het westen eerst van lieverlede ontwikkeld, ten gevolge van voor de kerk zeer gelukkige omstandigheden, in het oosten deed het dit reeds spoedig onder den druk van wat men het Byzantisme noemt.

HOOFDSTUK IV.

De vernedering en verzwakking der kerk onder den druk van het Byzantisme en den Islam.

Theodosius II, de zoon van Arcadius, die zijn vader in 408 opvolgde en tot 450 regeerde, had zich in zijne kerkelijke politiek zoowel een waardig zoon van zijn vader als een dankbare pupil van zijne zuster-voogdes Pulcheria betoond. In 412 ontbond hij al de godsdienstige colleges, die nog uit het heidendom waren overgebleven, in 415 werden alle heidensche priesters uit de steden van Africa, waar metropolieten waren, verbannen en werden aldaar de tempelgoederen geconfiskeerd; in 416 kwam het diep-ingrijpende besluit dat geen heiden langer een militaire, rechtskundige of administratieve betrekking van overheidswege zou kunnen verkrijgen. Dit besluit was daarom zoo ingrijpend, omdat de onderdanen van het rijk nu voor het eerst om hunne heidensche gevoelens officieel bij hunne medeburgers werden achtergesteld, terwijl men tot nu toe alleen den heidenschen godsdienst had aangevallen.